

ISSN 1694-7681

ИЗВЕСТИЯ
ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА

Верно:

Ученый секретарь БУУ *З.А. Сейтжанов*

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА № 2, 2017

ISSN 1694-7681

**ЖУРНАЛ «ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ»
ОСНОВАН 2001 ГОДУ, ПЕРЕИМЕНОВАН
В «ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА»
В 2015 ГОДУ, ВЫХОДИТ ЕЖЕМЕСЯЧНО**

Зарегистрирован
в Министерстве юстиции
Кыргызской Республики
Регистрационный № 673
от 19 декабря 2001 года

Республиканский научно-теоретический журнал

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА

№ 2, 2017

БИШКЕК – 2017

ПЕДАГОГИКА ИЛИМДЕРИ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCE

Ибирайым кызы Айжан, Сабыров Р.С.

ИНФОРМАЦИЯЛЫК ЖАНА
КОММУНИКАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАР
ТАРАМЫНДА ПЕДАГОГДОРДУН
КЕСИПЧИЛИГИН ЖОГОРУЛАТУУ
МАСЕЛЕЛЕРИ.....122

Ибирайым кызы Айжан, Сабыров Р.С.

ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ
ПЕДАГОГОВ В ОБЛАСТИ ИНФОРМАЦИОННЫХ
И КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ.....122

Ibraiyim kyzy Aijan, R.S. Sabyrov

PROBLEMS OF IMPROVING THE
QUALIFICATION OF TEACHERS IN THE FIELD
OF INFORMATION AND COMMUNICATION
TECHNOLOGIES.....122

Сатывалдиев А.С., Мураталиева Н.Д.

ДИДАКТИКАЛЫК ОЮНДАР ХИМИЯНЫ
ОКУТУУНУН ЭФФЕКТИВДҮҮЛҮГҮН
ЖОГОРУЛАТУУЧУ КАРАЖАТ КАТАРЫ.....125

Сатывалдиев А.С., Мураталиева Н.Д.

ДИДАКТИЧЕСКАЯ ИГРА КАК СРЕДСТВО
ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ
ОБУЧЕНИЯ ПО ХИМИИ.....125

A.S. Satyvaldiev, N.D. Muratalieva

DIDACTIC GAME AS A MEANS
OF IMPROVING THE EFFECTIVENESS
OF TRAINING IN CHEMISTRY.....125

Мусаев Ө.М., Тайиров М.М.

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТТУУ ВИЛИМ”
ЧЫГАРМАСЫ ЖАНА КЕСИП ТАНДОО.....128

Мусаев О.М., Тайиров М.М.

ПРОИЗВЕДЕНИЕ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА
“БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ” И ВЫБОР
ПРОФЕССИИ.....128

O.M. Musaev, M.M. Taiirov

A CREATION OF JUSUP BALASAGUN “KUTTUU
BILIM” AND CHOOSING PROFESSION.....128

Кыбыраева М.О.

ПЕДАГОГДУН ЭМОЦИОНАЛДЫК
СООЛУШУ.....132

Кыбыраева М.О.

ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ ВЫГОРАНИЕ
ПЕДАГОГА.....132

M.O. Kybyraeva

TEACHERS EMOTIONAL BURNOUT.....132

Алимбеков А., Азимова С.З., Таирова К.А.

КЫРГЫЗДЫН ЫРЧЫ АКЫНДАРЫНЫН
ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ЭЛЧИЛ, МЕКЕНЧИЛ
ИНСАНДЫ ТАРБИЯЛОО ИДЕЯЛАРЫ.....135

Алимбеков А., Азимова С.З., Таирова К.А.

ИДЕИ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В
ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КЫРГЫЗСКИХ АКЫНОВ
ПЕСЕННИКОВ.....135

A. Alimbekov, S.Z. Azimov, K.A. Tairova

PATRIOTIC EDUCATION IDEAS IN THE WORKS
OF KYRGYZ AKYNS SONGWRITERS.....135

Акмолдоева А.Ж.

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН
МУГАЛИМИНИН КОНФЛИКТОЛОГИЯЛЫК
КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮ.....138

Акмолдоева А.Ж.

КОНФЛИКТОЛОГИЧЕСКАЯ
КОМПЕТЕНТНОСТЬ УЧИТЕЛЯ
НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ.....138

A.J. Akmoldoeva

CONFLICTOLOGICAL COMPETENCE
OF ELEMENTARY SCHOOL TEACHER.....138

Байрам Аноев

НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ «БЕШИЛТИГИНДЕГИ»
ТОЛЕРАНТТУУЛУК ЖАНА КӨП
МАДАНИЯТТУУЛУК ИДЕЯЛАРЫ.....141

Bairam Anoev

ИДЕИ ТОЛЕРАНТНОСТИ И
МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА «ПЯТЕРИЦЕ»
НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ.....141

Bairam Anoev

IDEAS OF TOLERANCE AND
MULTICULTURALISM IN "KHAMSA"
OF NIZAMI GANJAVI.....141

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

Төлөкова Э.Т.

ТИЛ ИЛИМИНДЕ ЛИНГВОМАДАНИЯТ
ТААНУУ ИЛИМИНИН КАЛЫПТАНЫШЫ.....145

Төлөкова Э.Т.

РАЗВИТИЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ В
ЯЗЫКОВЕДЕНИИ145

E.T. Tolokova

THE DEVELOPMENT OF LINGUA CULTURAL
STUDIES IN LINGUISTICS.....145

Токсоналиева А.М.

АЗЫРКЫ КЫТАЙ ТИЛИНДЕГИ ТУУРАНДЫ
СӨЗДӨР.....148

Токсоналиева А.М.

ЗВУКОПОДРАЖАТЕЛЬНЫЕ СЛОВА В
СОВРЕМЕННОМ КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....148

A.M. Toksonaliev

ONOMATOPOEIAS IN MODERN CHINESE
LANGUAGE.....148

Алимбеков А., Азимова С.З., Таирова К.А.

КЫРГЫЗДЫН ЫРЧЫ АКЫНДАРЫНЫН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ЭЛЧИЛ, МЕКЕНЧИЛ ИНСАНДЫ ТАРБИЯЛОО ИДЕЯЛАРЫ

Алимбеков А., Азимова С.З., Таирова К.А.

ИДЕИ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КЫРГЫЗСКИХ АКЫНОВ ПЕСЕННИКОВ

A. Alimbekov, S.Z. Azimov, K.A. Tairova

PATRIOTIC EDUCATION IDEAS IN THE WORKS OF KYRGYZ AKYNS SONGWRITERS

УДК: 37.035.8

Макалада кыргыздын ырчы акындарынын чыгармалары элге жерге берилгендикке тарбиялоо маселелерин изилдөөнүн булагы катары каралат. Түрдүү мезгилдеги ырчы акындардын «инсан жана эл» түшүнүгүнө карата көз караштарынын мекенчилдикке тарбиялоо өңүтү ачылат.

Негизги сөздөр: ырчы-акын, эл, элчилик, мекенчилдик, тарбия.

В статье произведения кыргызских акынов песенников рассматриваются как источник изучения патриотического воспитания. Раскрыты аспекты патриотического воспитания в их взглядах в области «личности и народа».

Ключевые слова: акыны-песенники, народ, народолоубе, патриотизм, воспитание.

In this article the Artwork of Kyrgyz akyns and songwriters were considered as a source of studying patriotic education. Aspects of patriotic education, reflected in their views, related to the concepts of "personality and the people" were disclosed.

Key words: akyns-songwriters, people, adherers of folk, patriotism, education.

Кыргыздардын салттык маданиятындагы ырчылык өнөр жана акындар жөнүндөгү түшүнүктөр да алардын ишмердүүлүгүндөгү агартуучулук, даанышмандык, таалимчилик аспектилерин унутта калтырып кетүүгө укук бербейт. К. К. Юдахиндин айтымында жана башка булактарга таянганда «акын» сөзү кыргыз тилине уйгур тилиндеги «акун», «ахунд» деген сөздөрүнөн оошуп кирген. [10,10] Түп мааниси окумал, акылман, билимдүү, «эл билген», «эл башкарган», «элди баш коштурган» калк арасындагы кадырман киши деп чечмеленген. А.Акматалиев «Кыргыз адабиятынын энциклопедиялык сөздүгүндө «Эл ырчысы кыргыз элинин тарыхын, психологиясын, каада-салтын, үрп-адатын терең өздөштүргөн тарыхчы, этнограф, сүрөтчү, философ, бир сөз менен айтканда, тубаса энциклопедист болгон» – деп жазат. [1,14]

Чындыгында эле эл ырчыларынын калк алдындагы өнөрү бир эле мезгилде дүйнө таанымдын, билимдин, ыймандык адеп нарктардын булагы жана аны жайылтуунун формасы болгон. Комуздун коштоосунда ырчылардын санат ырларын уккан адамдар адатта эстетикалык ырахат алуу менен бирдикте кругозору, ыймандык түшүнүктөрү кеңейип, өзүнүн

кишилик касиеттерин сын сыдыргыдан өткөрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон. Ырчы-акындардын инсандык нускасы, талант дараметинин даражасына жараша алардын тарбиялык ойлорунун тематикасы, тереңдиги, эң башкысы, таасири жагынан бири биринен олуттуу айырмаланган. Бирок, изилдөөчү П.Ирисов адилет белгилегендей: «Тарбиялык функция ырчылык өнөрдө өзөк маселе болуп келгендиктен, дээрлик бул тема ырдалбаган ырчы болгон эмес. Ал гана эмес тарбия темасында ырдоо ырчынын чыгармачылык талантын баалоочу критерийге айланган» [5,69]. Бул жагдайлар эл ырчыларын белгилүү даражада элдик тарбиячылар, педагогдор катары кабылдоого мүмкүндүк берет. Ырчы акындар чыгармаларындагы тарбиялык осуяттардын маани-мазмуну көп кырдуу. Алар кыргыз коомунда иштелип чыккан салттык тарбия баалуулуктарын өздөрүнүн талант дараметине жараша чечмелеп, элге таасирдүү жеткирүүнүн түрдүү ыкмаларын өнүктүрүшкөн. Ырчы акындардын чыгармаларындагы инсан баалуулуктарынын эң өзөктүү салааларынын бири «адам жана туулган жердин табияты», «адам жана мекен», «адам жана эл» түшүнүктөрү. Бул жагдай ырчы акындардын мекенчил инсандарды тарбиялоо боюнча көз караштарын бөлүп көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Салттык түшүнүктөргө ылайык, элге жакындык, элчилдик адам инсанын баалоонун эң өзөктүү чен-өлчөмү. Бул жагынан ырчы акындардын чыгармалары оозеки дастандардагы мекенчилдиктин өрнөк үлгүлөрүн бир тараптан тереңдетүү, толуктоо, экинчи тараптан таасирин арттыруунун жаңы этабы болуп эсептелет. Элчилдик бул акындардын ниет пейили менен туткан позициясына да коюлуучу талаптардын бири болгон. Арийне, кыргыз элинин бай тарыхында канча акындар элдин элегинен өтпөй, эс тутумунда сакталбай калды. Анткени, ырчы акындар арасында эптеп септеп жакындарын, колунда оокаты, бийлиги барларды жамакатап «бекер ичкен ашы үчүн, бегин мактап», «менчик акын» аттангандар да арбын болгон. Андай ырчы акындар элдик талаптардын даражасына көтөрүлө алган эмес. Андай акындардын оозунан кандай гана кооз сөз чыкпасын, таасир нускасы жугумсуз болгон.

Кыргыз акындарынын ырларында коллективдүү аң сезимге негизделген көчмөнчүлүк жашоо образын-

дагы эл түшүнүгүнө таянуу менен ал инсан баалуулуктарынын эң жогорку субстанциясы катары каралат.

Бул ойлор улуу акын Арстанбектин төмөнкү санат ырында өзгөчө таасирдүү бекемделген:

Кайратың тоону бузса да
Кашыгың көлдү сузса да
Оозундан чыккан сөзүңө
Зоо куланып, учса да
Эл менен сен адамсын
Элден чыксаң жамансын
Кабарың күнгө жетсе да
Жылдызга колуң жетсе да
Жараткандын дүйнөсү
Бүт колуңа өтсө да
Эл менен сен бийиксин
Элден чыксаң кийиксин”. [3, 98]

Бул термеде Арстанбек элден чыгууну кийикке тенең атканынын өзүнчө сыр мааниси бар. Салттык түшүнүктө “*кийик*” - “*жапайы адам*” символу. Түшүнүксүз шарттарда элден бөлүнүп жапайы айбандарча жашоо күтүп калган адамдар тууралуу легендалар дүйнө элдеринде кеңири белгилүү.

«Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» “Киши кийик – жомоктордо учуроочу жапайы адам” – деп берилген [6, 296]. Ал эми «Манас» эпосунда «*Киши кийик, тоо кийик Адырында көп экен*» – деген саптар кезигет. [7, 113]. Эпостордо «киши кийик» менен бирдикте «адамноо» түшүнүктөрү да кездешет. Адамноо да – жомоктук жапайы адам, киши кийик, адам кебетелүү айбан. [8, 45]. Эпосто Манас алтымыш жигит кошчу менен салбырынга чыккан Арпа тоосунда көп түрдүү жапайы жаныбарлар жана укмуштуу айбанаттар бар экени баяндалат. Алардын ичинде Адамноо да аталат:

Алаткак, жезит дагы бар,
Тумшугу жез киши бар –
Убара, чаркоо дегени
Адамноо, чыңыроон

Айтылгандын баары бар [Сагымбай Орозбаков, 2. 170].

Арстанбек акындын көз карашында адам баласы багы башынан ашкан чакта кашыгы көлдү сүзүп, кабары күнгө, колу жылдызга да жетиши мүмкүн. Бирок, адамдын өнүгүш даражасы адам коомунда гана өлчөнүп өз баасын алат. Өмүр жашоосун көпчүлүктүн кызыкчылыгына багыштап, эл менен эл журт менен журт болуп жашай албаса жеткен жетишкендиктеринин баары түккө арзыбай калат. Демек, мындай адамдардан айрым жашоо мүнөз күткөн өзүмчүл инсандар ким болсо болсун, эгер адамдар коому менен ымалада жашоого көнүкпөсө жапайыдан айырмасы болбойт. Элдик эреже салттарга каршы келген осол жоругу менен ашкереленген адамдар коомдо жек көрүндү болуп «*же элге батпай, же жерге жатпай*», «*күлү бир жерге додо болбогон*» жанга айланат. Көчмөнчүлүк шартында мындай адамдардын кесепети тийбес үчүн жер которуп кетүүгө мажбурлашкан. Ошондуктан ата-энелери балдарын мындай тагдырга кабылбашы үчүн “Эл болбосо, эр болбойт”, “Эл ичи – алтын бешик”, “Казына казына эмес, эл казына”,

“Элиң тынч жаның тынч”, “Алтын жерден чыгат, баатыр элден чыгат”, “Эки эрдин достугу бир белден ашырат, эки элдин достугу миң белден ашырат”, “Эл – ыйык, элден чыккан – суюк”, “Эл – мазар, элден чыккан – азар”, деген сыяктуу макалдар аркылуу эң башкы дөөлөт элдин назарына илинүү экендигин кулагына куюп келишкен. Бул элдик эреже талаптар элдик ырчы акындар тарабынан ырга күүгө салынып кишилик асыл касиеттердин үлгүлөрүнө айландырылган. Алсак, Токтогул Сатылганов жаштарга арналган ушул тариздеги «Үлгү ырларында»:

“Жаман адам белгиси –
Өз камы үчүн жүгүрөт,
Жакшы адам белгиси –
Эл камы үчүн күйүнөт” – деп тыянак чыгарат [10, 123].

Барпынын көз карашында чыныгы жигит коомчулуктастын алып жүрүүчүсү. Анын «Болоор жигит», «Болбос жигит», «Эр жигитке сын», «Жигиттик», «Марттык», «Баатырдык» деген ырларында эркектер тобунун коомчулдук, мекенчилдик насили ар тараптуу ачып берген. Акын айкындагандай чыныгы жигит: «Элдин ишин тууралап, эч кимге кылбайт кыянат, өзүнөн улуу кишиден, адеп сактап уялат», «Кеңешин элге билгизет, береке пейил киргизет. Калк намысын талашат, Тууганына туу болот, душманына келгенде, чылап койгон уу болот». Эр жигиттин наркнасили акындын «Санат» аттуу ырында төмөнкүдөй сапаттар менен толукталат: «Калың элдин калкасы, Болгон жигит жакшы экен. Кабар келсе бир жерге, Жеткен жигит жакшы экен. Кадыры элге бөтөнчө, Өткөн жигит жакшы экен. Адамга катык тийбеген, Майын жигит жакшы экен. Көпчүлүктү күлдүргөн, Шайыр жигит жакшы экен».

Атактуу Жеңижок акын:

“Эрдик кылсаң бир сонун,
Эл эскерип жүргөндөй” –деп эрдик жасап эл адамы болуу ариет экендигин ырастайт.

Акын элчил адам гана алдуу, кубаттуу болоорун белгилейт.

Эстүү киши элим дейт,
Эл жактаган жеңилбейт.

Калыгул өз ырларында билим билип өз эли басаар жолун, бараар багытын аныктай алган адам гана өз элине пайдасы көбүрөөк болоорун белгилеп, мындай адамдын бейнесин түзүүгө аракет кылган.

Жакшы чыккан азамат
Элин билет,
Элин билген ал адам
Эчен түрдүү адамдын
Тилин билет.
Чыгып турган ал адам
Чынар болот,
Чымчык сайрап, чынарга
Булбул колот,
Түбү жоон тамгалуу
Терек болот,
Макулуктун баарына
Бирдей болот.
Ошол адам ойлосоң

Кимден чыгат,
Билим билет,
Окуп, карап, ойлонуп,
Илим билет.
Көлөкөсү көп жанга
Керек болот.
Андай адам табылбай
Кайда болот.
Ошол чыкса дүйнөгө
Пайда болот,
Тийип турган асманда
Күндөй болот,
Ушул турган калайык
Элден чыгат.

[2, 49-50].

Калыгул заман оошкон чакта мурдагыдай жалгыз кайраттуулук, баатырдык элдин көйгөйлөрүн чечүүгө толук жетиштүү болбой калаарын, жаңы шарттарда жашоо илим билимди карым катыш түзгөн көп элдин тилин билүү талап кылынаарын нускайт. Дал ушундай элге ак караны таанытып, билим менен башкарууга дараметтүү адам гана эл жакшысы аталып «түбү жоон тамгалуу терек болот, көлөкөсү көп жанга керек болот». Мындай адамдар Калыгул айткандай бөлөк бөтөн жайдан келбейт, элдин өзүнөн гана чыгат. Муну менен даанышман ойчул чымырканып аракет кылса карапайым адамдар ичинен чыккан ар кандай инсан өзүн элдик азамат деңгээлине чейин өстүрө алаарын айтат. Улуу акын түзгөн эл азаматынын бейнеси учурда инсан тарбиясынын идеалдарын айкындоодо эске алууга татыктуу.

Ырчы акындардын жаш муундарды мекенчилдикке тарбиялоо чөйрөсүндөгү салымын баалоодо алардын кыргыз жерлеринин ажайып асыл касиеттерин даңазалап катардагы адамды аларды баалап барктоого карата чакырыктарын көңүл сыртында калтырууга болбойт. Мындай ырлардан бир тараптан акындардын эл, жерине берилгендигин аларга болгон арзуусун, экинчи тараптан башкаларда ушундай сезимди ойготуу аракетин көрүүгө болот.

Алсак, Осмонкул Ала-Тоонун бийиктигин – асманга жете заңкайтып, башында жаткан апакай мөңгүлөрүн күмүшкө теңеп шөкөттөсө, Алымкулда кыргыздын «күмүш көкүлдүү тоолору», «гүл жайнаган төрлөрү», «түрлүү куштар сайраган» - токойлору» б.а. кыргыз жеринин ажайып бир жайкы учуру сыпатталат.

Ал эми Барпы акын:
«Менин ырым Чаңгеттин
Бозосундай ачыган,
Күндүз күнкү Акмандын
Козосундай ачылган.
Арыстанбаптын, Ачынын

Агынындай ташыган» – деп өзүнүн жан дүйнөсүнүн жемиши болгон ырлары эл жеринин табияты менен киндиктеш экендигин моюндайт. [4, 125]

Тоголок Молдо «Ала-Тоо» деген поэмасында кыргыз жеринин көрктүү табияты, кен байлыктары, анда жашаган элдердин чарбасы, турмуш тиричилиги, пейили менен сыймыктанууга чакырат. Молдо Кылыч Чүйдүн жаратылыш байлыктарын, түрлүү жаныбарларын көз алдыга тартуу менен аны ааламдын эң ажайып кооз, Чүйдү тиричиликке жай жери катары зор сүйүү менен баяндайт. Туулган жердин табиятын көркөм боёктор аркылуу аларга карата сүйүү сезимин ойготууда аталган акындардын ырлары азыр да таасирлүү болоорунан шек саноого болбойт.

Бүгүн кыргыз коому башка калктар менен тең ата өнүгүш үчүн жаштардын коомчул атуулдук аң сезими жогору жетилген жаштарга муктаж.

Адабияттар:

1. «Кыргыз адабияты» энциклопедиялык окуу куралы. - Б., 2004. - 254 б.
2. Акылман Калыгул : Ырлар, акыл-насааттар, даректүү баяндар, илимий-изилдөөлөр. Түз. С. Мусаев, А. Акматалиев. – Б.: Шам, 2000. - 272 б.
3. Арстанбек. Ырлар. –Б.:КЭ Башкы ред., 1994- 180 б.
4. Барпы. Тандалмалар. – Ф.: Кыргызстан, 1984. – 272 б.
5. Ирисов П. Ырчылар чыгармачылыгы. Б. «Бийиктик». 2004. –141 б.
6. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Ф, 1969, 1-том. 296-297-б.
7. Манас. Биринчи бөлүк. I китеп. – Ф.: Кыргызмамбас. – 1958. – 343 б.
8. «Манас» энциклопедиясы. I том. Б., 1995. - 638 б.
9. Обозканов А. Төкмөлүктүн башаты, калыптануу этаптары. – Б.: Шам, 2006 135-138б, 143б.
10. Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы: Ырлар. 1-т. – Ф.: Адабият, 1989. – 263 б.
11. Юдахин К.К. О Киргизском термине «акын». Китепте: Таштемиров Ж. Токтогул жана кыргыз адабияты. – Ф.: «Илим», 1964, 10 б.

Рецензент: д.пед.н., профессор Асипова Н.

